

Леся Мушкетик
(Київ)

МОВА Й ЕТНОКУЛЬТУРА УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

У статті йдеться про становище угорської нацменшини Закарпаття, про питання мови, національної ідентифікації угорців та збереження ними своєї традиційної культури – як матеріальної, так і духовної. Подано окремі приклади щодо угорського житла, харчування, одягу, конфесійних уподобань, уснословесної творчості Закарпаття тощо; відомості про вивчення цих питань сучасними українськими і угорськими дослідниками.

Ключові слова: Закарпаття, угорська нацменшина, мова, етнокультура, фольклор, дослідження.

The article deals with the situation of Hungarian minority in Transcarpathia, the language issue, the national identity of Hungarians and their attempts to maintain their traditional culture, both material and spiritual. Also in the articles are given some examples from the following aspects of Hungarian culture: housing, food, clothing, religious preferences, oral creativity of Transcarpathia region etc. The modern Ukrainian and Hungarian researches of the issues are represented in the article.

Keywords: Transcarpathia, Hungarian minority language, ethnic culture, folklore studies, researches.

В статтє идѣт рєч о положєнии венгерского нацменьшинства Закарпаття, о вопросах языка, национальной идентификации венгров и сохранения ими своей традиционной культуры – как материальной, так и духовной. Поданы отдельные примеры из области венгерского жилья, питания, одежды, конфессиональной принадлежности, фольклорного творчества Закарпаття и др. Приведены данные об изучении этих вопросов современными украинскими и венгерскими исследователями.

Ключевые слова: Закарпаттє, венгерское нацменьшинство, язык, этнокультура, фольклор, исследование.

Значну частину різноетнічного населення Закарпаття становить угорська спільнота. Угорці поряд з іншими народностями мешкають тут упродовж багатьох століть. За переписом 2001 року їхня кількість в Україні складає 151 516 тис. (12,1 %) (ті, що визнали себе угорцями). Значна частка угорців краю за етнічним типом наближена до населення угорського м. Дебрецен, а також області Ноград в Угорщині.

Більшість угорців (73,8 %) майже гомогенним масивом проживає за 20 км від кордону з Угорщиною. Третина з них – мешканці Берегівщини, чверть – Ужгородського району. Дві третини від загальної кількості угорців живуть у поселеннях, де вони становлять абсолютну більшість. Загалом угорці проживають у чотирьох великих районах: у Берегівському (76,1 %), Ужгородському (33,4 %), Виноградівському (26,2 %) і Мукачівському (12,7 %).

Угорці – «найурбанізованіша» спільнота Закарпаття, адже 27 % етносу проживає в містах (Ужгород, Берегове, Мукачеве, Виноградів). Вони кількісно преважують більш ніж у 2 тис. великих поселень, зокрема в селах Вишково, Великий Добронь, Береги, Косино та ін. 40 % угорців Берегівського району мешкає в м. Береговому. У сусідньому – Мукачівському – районі більше половини угорців є жителями м. Мукачєвого. У Виноградівському районі, історичній угорській області Уточа, третина угорців мешкає змішано з українцями-русинами. Невелика їхня кількість залишилася в колишньому Марамароші – Хустському районі, це 3,9 % усіх угорців, а також Тячівському – 2,9 %, Рахівському – 3,2 %.

Угорці Закарпаття зберігають свою мову та культуру, національну ідентичність. На сучасному етапі питання ідентичності набуває різноманітних форм. Воно звучить як у різних словосполученнях, так і в політичній фразеології. Найчас-

тіше його вживають як своєрідний вираз національної самосвідомості. У зв'язку з історичним минулим, древніми коренями, різноманітними виявами суспільного і культурного життя поняття «ідентитет» є характеристикою особистої і суспільної поведінки, а також почуттєвих стосунків. З початку минулого століття в колі європейських народів, зокрема в Карпатському регіоні, поступово формується погляд щодо територіальної належності.

Дослідження національної ідентичності проводять у трьох основних напрямках: мова, культура, походження. Ці категорії досить розгалужені, водночас у багатьох пунктах вони перетинаються. Згідно зі схемами досліджень – це об'єктивні позитивні чинники, реальні й конкретні елементи виявів ідентичності.

Одним з найяскравіших виявів ідентичності є, безперечно, мова. Збереженню мови на Закарпатті сприяє безперешкодне користування угорськими центральними й місцевими засобами масової комунікації (телебачення, радіо). Завдяки сприятливим можливостям транспортного сполучення, місцевого працевлаштування та незначним переселенням до міст із невеликою кількістю угорців певний відсоток угорців не знає ні російської, ні української мов.

У зв'язку з питанням збереження мови виникає проблема привабливості вивчення тієї чи іншої мови, а також престижу угорської мови на Закарпатті. З. Кармачі, який провів опитування серед угорської молоді Закарпаття, дійшов таких висновків. Незважаючи на те що офіційне вживання угорської мови зменшилося, її престиж у регіоні залишається високим. Цьому сприяє близькість Угорщини, її медіа та медіа-засобів області, поповнення освітньої бази (поява угорськомовних дитсадків, можливість здобуття вищої освіти угорською мовою), поживлення туризму з Угорщини тощо. Негативним чинником є певне зменшення числа мовців у зв'язку з переселенням угорців до Угорщини (0,4 %), скорочення населення між двома переписами (на 2001 р.)¹. Автор зауважив, що молодь чітко розуміє становище з мовою. Знання української мови вважають життєво необхідним з огляду на кар'єру і благополуччя, однак, на їхню думку, участь у системі угорськомовної освіти для дітей є передумовою збереження власної національності.

Мова угорців Закарпаття має свої діалектні відмінності й була предметом вивчення мовознавців, зокрема завідувача кафедри угорської філології Ужгородського університету професора П. Лизанця, якому належать розробка тритомного «Атласу угорських говірок Закарпаття», дослідження українсько-угорських взаємовпливів у мові². Низка праць із даної тематики належить І. Чернічко, зокрема монографія «Угорська мова в Україні»³, А. Бергсасі й І. Чернічко – «Суспільне розшарування в мові закарпатських угорців» (2006), що вийшли угорською мовою в Україні та ін. Темою мови угорців поза межами краю займається дослідник М. Контра⁴. Мовознавці цікавляться й українськими запозиченнями в угорській мові. Свого часу І. Ковтюк захистив кандидатську дисертацію «Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре», яку опубліковано на кафедрі української та русинської філології в м. Ніредьгазі (2007)⁵.

У зв'язку із запозиченнями, мовознавці виокремлюють поняття так званої мовної інтерференції, тобто взаємовпливів у мовах. На території Закарпаття цей процес має два напрями: вплив угорської мови на українську і української на угорську, тобто в певному мовному оточенні фонетичні, граматичні й лексичні особливості однієї мови «переносяться» на іншу. Особливістю цих процесів на Закарпатті є те, що, «...запозичуючи одна від одної певні мовні чи мовностильові засоби, вони (обидві мови) жодним чином не втратили власної національної самобутності. Такий лінгвістичний взаємовплив та можливість живого спілкування істотно збагатили обидві національні мови», – пише Л. Гульпа⁶. Дослідниця вивчає явище інтерференції на прикладі рецепційного вияву білінгвізму.

Вивчення мови ввійшли й у дослідження із соціальної антропології, що проводять на Закарпатті спільно з вченими Угорщини. Складні місцеві ідентифікаційні процеси вимагають польового спостереження, участі методологічно й теоретично добре підготовлених науковців.

Створений при Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II, дослідницький Інститут ім. А. Годинки тісно співпрацює з академічними установами Угорщини – Інститутом мовознавства, Інститутом дослідження нацменшин та ін.

Власне, до 1990-х років Закарпаття було значною мірою закритим для угорських дослідників. Проте цим регіоном зацікавилися етнографи, антропологи, соціологи, мовознавці, освітяни, історики й літератори.

Плідні результати дають спільні комплексні дослідження Закарпаття науковцями двох країн – Угорщини й України. Так, у 2010 році вийшло фундаментальне видання двома мовами (2 книги) про вищеназаний регіон, що містить також розлогі відомості про угорську спільноту краю – її історію, етнополітичне, демографічне становище, відомості про освіту, культуру, літературу в різні періоди, матеріал унаочнений різноманітними таблицями і графіками. У його підготовці взяли участь дослідники з академічних інститутів та вищих навчальних закладів Києва, Ужгорода й Будапешта. Спільною працею двох країн стало видання «Закарпаття. Праці із суспільствознавства» під редакцією А. Бергсасі й Р. Папа⁷. До нього ввійшли статті з мовних питань угорців регіону (І. Чернічко, З. Кармачі), соціальної антропології (Р. Пап, Е. Шветко), етнографії (Ж. Гесті). У праці висвітлені релігійне, культурне становище та питання ідентичності мешканців регіону. Так, ми дізнаємося, що в наш час розроблено й проведено програму досліджень розмовної мови закарпатських угорців⁸. Її додано до корпусу праць, координованих Інститутом досліджень нацменшин й Інститутом мовознавства Угорської АН із залученням мовознавчих дослідницьких центрів поза межами Угорщини, а також наукових досліджень угорських нацменшин, які проводить в останні десятиліття відділ розмовної мови Інституту мовознавства. Було зафіксовано не лише значний мовний, але й цікавий для істориків, соціальних антропологів, соціологів та інших дослідників матеріал.

Він складається з двох частин. Перший корпус – це своєрідний архів, що містить різномірний та різножанровий відео- й аудіоматеріал, від записів весіль до наукових конференцій, нарад на підприємствах, радіопередач тощо. Друга частина – це серія інтерв'ю, що налічує багато сотень підготовлених за єдиною схемою бесід і складається з кількох модулів чи тем. Перше коло питань – біографічне, тобто близькі й далекі родичі, місце роботи, життєвий шлях тощо. Другий модуль стосується національного співжиття, національних

стереотипів. На мовно та етнічно гетерогенному Закарпатті до них додавали такі питання, як мовна належність, престиж мови, взаємини між представниками різних національностей. Третя тематика стосується вузького оточення інформатора, його місця проживання, зокрема питань локальної ідентифікації тощо.

Четверта група питань – особистого і групового становища окремих членів поселення, його оцінки, а також проблем виживання, переселень, планів на майбутнє, уявлень, поглядів. Наступний – п'ятий – модуль належить до так званих народних мовознавчих досліджень. Науковців цікавить не лише мова чи діалект, якими спілкується спільнота, але й те, якими є стереотипи і поведінка, пов'язані з мовою та мовцями. Шоста велика тема керованої бесіди включає питання поселень та історію спільноти водночас. Історики за методикою усної історії (oral history) спрямовують розмову на події, випадки, традиції недавнього минулого, доленосні в історії даної спільноти. Це, наприклад, питання про збереженість традицій, події світових воєн, радянський інтернаціоналізм тощо. Урешті, в останній частині інтерв'ю розмова стає вільною, за бажанням інформатора, він може розповісти щось на важливу для нього тематику⁹.

Дослідження **походження** чи усвідомлення власних витоків без сприяння особистості, а також спільноти не принесе реальних результатів, у цій категорії головну роль відіграють суб'єктивні чинники. На території окремих держав можна спостерігати і самостійне, інше, аніж у народу-державотворця, усвідомлення ідентичності в традиції нацменшин, що тут проживають. Це усвідомлення пов'язує як особистість, так і групу зі своєю Батьківщиною, безвідносно до того, далеко чи близько вона перебуває, і як добре та глибоко вони знають історію свого народу. В усвідомленні походження велике значення мають наративна традиція, легенди, історичні оповіді тощо. Так, на Закарпатті збереглося чимало легенд, переказів, казок тощо про значні суспільні, історичні події, починаючи від появи угорців у Карпатському регіоні аж до подій другої половини ХХ ст. Трапляються тут і твори про відомих угорських героїв – короля Матяша, благородного розбійника Шандора Ружу, очільників анти-

габсбурзьких повстань – князя Ференца Ракоці II, Лайоша Кошута й ін. Багатий край і баладами (див. дослідження Л. Варі-Фабіана)¹⁰. Чи не найкраще тут збереглися народні пісні, переважно любовного і побутового змісту, в угорців вони славляться своєю яскравістю, розмаїтою символікою, зокрема східною, запальними мелодіями. Так, на всій угорській території відомі пісні «Із-за Тиси за Дунай», «Майське деревце», «Суперечка квітів», остання репрезентує прошарок так званих квіткових пісень угорців. Дуже поширені тут жартівливі пісні та балади.

Ідентифікаційні процеси унаочнюються не лише у фольклорі, але й в інших сферах народної культури. Прикладом цього є угорське традиційне весілля, яке в наш час побутує на Закарпатті. Це, зокрема, ритуали і народні пісні. Наприклад, особливістю угорського весілля вважаємо численні пісні, присвячені весільному банкету загалом та окремим стравам – привітання супу, паленці, капусті тощо¹¹.

Низку праць із цих питань написав дослідник Г. Барна¹². У 1980–1982 роках він разом з А. Молнаром збирав матеріал з теми весільного обряду в селах Ужгородського району, що й стало предметом його публікації. Г. Барна констатує, що весілля цього регіону – частина загальноугорської традиції, проте є і певні відмінності. До прикладу, таким елементом він вважає те, що під час весілля тут відсутня діюча особа, яка відіграє дуже важливу організаційну роль і керує перебігом весілля. В угорців – це боярин, дружок. Специфічним моментом учений вважає і відносно велику кількість селян, які пишуть вірші та пісні, що вмотивовано впливом шарошпотоцької реформатської колегії. У додатках подано весільний фольклор, який відображає різні етапи весілля: пісні та вірші дружка, пісня-прохання руки дівчини, привітання біля дому молодого, прощання молодого, прощання молодої, подяка супові, капусті, палінці, тістечкам та весільному банкету, зав'язування коси молодої.

У цьому ж регіоні між річками Унг, Латориця і Лаборц, де збереглася давня угорська народна культура, Г. Барна у 1980–1985 роках зафіксував також привітання в дні Іштвана і Яноша другого та третього дня Різдва. Таке дослідження проведено вперше¹³. Автор подав загальні відомості про обряд, який має шкільне

і релігійне походження, а в устах народу значно модифікувався. Він навів версії його походження, формування; виокремив два територіальні типи обряду – алфьолдський і дунантулський. Для ознайомлення та порівняння Г. Барна подав одну з найповніших версій з оригінального рукописного джерела.

У 1990-х роках в Угорщині змінилося ставлення до традиційної культури, у багатьох регіонах угорці звернулися до місцевих обрядів, відновлюючи їх. Інша тенденція – створення нових традицій: днів села, змагання в приготуванні рибної юшки, домашньої ковбаси тощо. Обидва шляхи є пошуками власної ідентифікації, мета яких – віднайдення специфіки, що зробила б дану спільноту неповторною. В угорців Закарпаття посилена перша тенденція, хоча й вони святкують дні села.

Дедалі сильнішим чинником ідентифікації на Закарпатті стають віфлеємські ігри як один з найвідоміших і найпопулярніших елементів традиційної культури¹⁴. Основне місце їхнього виконання – сільське мікросередовище, однак є можливість постановки гри в ширшому колі. Завдяки сценічному виконанню обряд у просторі й часі вийшов з перебігу різдвяних свят села і став незалежним від традиційного родинного та релігійного контексту. У сценічній версії на перший план виходить розважальна функція, тоді як для традиційної спільноти важливою є релігійна та обдаровувальна функції. Таким чином, розважальна функція зміцнюється і стає домінантною також у випадку обходу села. Хоча ігри в цьому краї мають свою специфіку, загалом вони репрезентують належність до угорської традиції¹⁵.

Знаки ідентичності знаходимо також і в матеріальній культурі. У них водночас виражені як свідомі, так і чуттєві (інтуїтивні) вияви. Особливо чітко це простежуємо на прикладі народного одягу, у народних кроях, а ще – житла. Так, це можуть бути певні ознаки як зовнішнього, так і внутрішнього оформлення будинку, зокрема в побутових і оздоблювальних речах помешкання. У Берегівському районі зберігаються угорські традиції вишивки. Наприклад, колочаївське мистецтво, неодмінними атрибутами якого є вишивка гладдю із включенням різнокольорових квітів та червоної паприки на сірому полотні. Трапляється і складна техніка різнокольорової вишивки

на білому гіпюрі, що також належить до знакових в угорському мистецтві. Ці візерунки присутні й у декорванні святкового одягу, призначеного для виступів самодіяльних колективів, так само як і типові багаточарові угорські спідниці.

Щодо споживання їжі, то можна зазначити, що традиційна культура закарпатських угорців у цій царині не перетворилася на типову культуру харчування етнічної спільноти, яка проживає поряд чи в близькому сусідстві. Про це Ю. Пакозді в книзі «Куштування страв на Закарпатті» написала так: «Ми стали більш відкритими, поширення кулінарних книг, змішані шлюби, міграції мають вплив на наші звичаї в харчуванні, та загалом закарпатська угорська кухня й зараз лишається суто угорською, і в певному сенсі наші давні, успадковані від предків смаки відіграють роль збереження нації»¹⁶. Так, тут продовжують готувати і вживати традиційний угорський м'ясний суп, суп-гуляш, рибну юшку, супи та другі страви з ранташем – заправкою з борошна, пьоркельт тощо. Закарпатські угорці хоча й запозичують страви інших національностей, однак самі підкреслюють їхнє чуже походження, додаючи до назв атрибути. Це, наприклад, такі страви, як закарпатський борщ, білоруський суп, український суп з огірків, балканська смажена паприка з бринзою, російський суп, заправлений борошном, русинський картопляний салат, український салат, циганські галушки, словацькі галушки, несправжній київський торт, київські вареники із сиром, чеські галушки, або кнедли, єврейський паприкаш, єврейська паска¹⁷.

На Закарпатті, як і в інших європейських народів, спостерігаємо явище «полі-ідентичності». Угорський учений З. Уйварі під цим терміном розуміє такий процес, коли слабшає інстинктивне і свідоме прагнення відмежуватися від основного етносу держави¹⁸. У поліетнічних регіонах велику роль у визначенні національної належності, її усвідомленні відіграє релігійна, конфесійна належність. Закарпаття в цьому плані – строката картина, адже тут мешкають греко-католики, православні українці й росіяни, римські католики, реформати, євангелісти, віруючі вільних церков, іудеї.

Завдяки ритму сакрального життя національна ідентифікація періодично відновлюється та посилюється. До того ж поглиблюється вона тоді, коли піклування про

традицію триває власною мовою. У колі релігійних традицій знаходимо ті найважливіші елементи, що найприкметніше визначають пов'язану з етносом народну, національну та групову ідентифікацію. Часто спостерігаємо явище, коли, завдяки поєднанню конфесійної та етнічної належності, релігія і етнос стають синонімічними поняттями. Релігійно-етнічні розмежування можуть виявлятися не лише в конфесійних відмінностях, але й водночас у різних напрямках, ритуальних розбіжностях усередині однієї релігії. Причём у колі однієї релігії також можуть перебувати представники різних етнічних груп.

Отже, угорська нацменшина, що компактно проживає вздовж українсько-угорського кордону, продовжує зберігати свою мову і традиційну культуру, які, однак, підлягають і певним сучасним трансформаціям. В останнє десятиріччя вивчення цих питань поживалося, ведеться багато спільних комплексних досліджень академічними й освітніми установами обох країн.

Примітки

¹ *Karmacsı Z.* «...magyar kecskének neveztek...» avagy a magyar nyelv presztizse Kárpátalján // *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok / szerk. Beregszászi A. és Papp R.* – Budapest ; Beregszász, 2005. – P. 156.

² *Лизанец П.* Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские языковые связи. – Будапешт, 1976. – 683 с.

³ *Csernicsko I.* A magyar nyelv Kárpátalján (Ukrajnán). – Budapest, 1998. – 256 p.

⁴ *Kontra M.* A határok túli magyar nyelvváltozatok // *A magyar nyelv kézikönyve / szerk. Kitfer F.* – Budapest, 2003. – P. 300–321.

⁵ *Ковтюк И.* Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. – Ниредьгаза : Örköségynk K., 2007. – 340 с.; Закарпаття 1919–2009. Історія, політика, культура / відп. ред. : Ч. Фединець, М. Вереш. – Ужгород, 2010. – 720 с.; *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra / főszerkesztő Cs. Fedinac, M. Vehes.* – Budapest, 2010. – 640 p.

⁶ *Гульна Л.* До питання українсько-угорської мовної інтерференції // *Acta Hungarica.* – 2008. – XVIII. – С. 86.

⁷ *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok / szerk. Beregszászi A. és Papp R.* – Budapest ; Beregszász, 2005. – 178 p.

⁸ *Csernicsko I.* Kárpátaljai magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: előzetes a Kárpátaljai magyar Hanganyagtár adatbázisábyl «... fázik az ember akármit mondani is...». Egy irányított beszélge-

tés szövege // Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. – Budapest ; Beregszász, 2005. – P. 115–140.

⁹ Там само. – P. 101–115.

¹⁰ *Vári Fabian L.* A ruszin balladák bölcsője mellett // Tanulmányok a hazai bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzáryl. – 2002. – N 4. – P. 30–45.

¹¹ *Мушкетик Л.* Угорський фольклор з околиць Берегова // Під одним небом: фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 165–170.

¹² *Barna G.* Karácsony az Ungi Tiszahátán // *Consessio*. – 1986. – N 4. – P. 100–104; *Barna G., Molnár B.* Az Ung-vidéki lakodalom jellemzőiryl // szerk. L. Novak, Z. Ujváry *Lakodalom*. – Debrecen, 1983. – P. 119–153.

¹³ *Barna G.* Karácsony az Ungi Tiszahátán // *Consessio*. – 1986. – N 4. – P. 100–104.

¹⁴ *Geszti Zs.* A betlehemezés Kárpátalján // Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. szerk. Beregszászi A. és Papp R. – Budapest ; Beregszász, 2005. – P. 56–68.

¹⁵ Там само. – P. 60.

¹⁶ *Pákozdi J.* Kárpátaljai kostoly // Új Mandátum Könyv. – 1992. – N 7. – P. 7.

¹⁷ *Bьodi E.* Міжетнічні зв'язки у культурі харчування угорців Закарпаття // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 4. – С. 73–81.

¹⁸ *Újváry Z.* Gondolatok az identitás vizsgálatáryl // *Acta Hungarica*. – 2008. – XVIII. – P. 34–40.